

Kodanikeühiskond, kolmas sektor ja sotsiaalne kapital

Rein Ruutsoo (RiTo 3), Tartu Ülikooli üldpolitoloogia õppetooli professor

Eestile sobivaim kodanikeühiskonna tulevikumudel on veel avatud poliitilisele diskussioonile. Kuid üldisem kokkulepe kodanikeühiskonna kesksest tähendusest Eesti ühiskonna sotsiaalsete ja poliitiliste reformide lõpetamiseks on saavutatud. Kodanikualgatuse arendamise üldiselt tunnustatud eesmärk on Eesti ühiskonna *avatus* suurendamine. See tähendab osalusdemokraatia arengut kõigil tasandil ja valdkondades.

Ühiskonna *avatus* mõõdupuu indiviidile on selle kui *elumaailma*, eneseteostamise keskkonna avatus. Ühiskonna seisukohalt tähendab avatus kõikide eluvaldkondade tõhusat lahtiriigistamist, kodanikualgatuse ja ühistegevuse toetamist ning koos sellega ühiskonna aineliste vahendite mitmekesistamist. Kodanikualgatuslikkus liidab ühiskonda arendades osalusmaailma ja täiendab formaalseid suhteid elavate inimsuhetega. Kodanikualgatuse arendamise keskne ülesanne on tõhustada turusuhete ja nõupidava demokraatia arengut ühiskonna resotsialiseerimise kaudu. Seega tuleb korraga üle saada nii postkommunistliku ühiskonna kui ka modernistliku elukorralduse postmodernistlikuga asendumisel tekkivatest probleemidest.

Avatus kui määratlematuse kasv, kuid majandusjõudude vaba mäng ei tähenda automaatselt ühiskondliku stabiilsuse ja indiviidide vabaduse ning arenguvõimaluste lisandumist (Arblaster 1996). Avatus eelkõige *negatiivse vabaduse* mõttes suurendab vältimatult ühiskonna tasakaalustamatust ja killunemist. Majanduse terminoloogiat kasutades on turumajandus kindlasti parim võimalus hästi struktureeritud ja mõõdetavate *kapitalide* akumulatsiooniks, kuid ei ole universaalne keskkond ühiskonna tõhusaks toimimiseks kõikide oluliste *kapitalide* suurendamisel. Ühiskonda sidustavaid enesekorrastusliku jõuga vahetussuhteid tuleb käsitleda kapitalidena. Kuid need kasvavad siis, kui soodustada neisse investeerimist (Coleman 1990). Kodanikeühiskonna alusidee on ühiskonna avatuse lisamine osalemise suurendamise kaudu. Osalusühiskonna ideaal tähendab võimalikult selliste individualiseeritud sidususviiside toetamist, mis ei piira, vaid aitavad suurendada kõikide tegelikke valikuvabadusi, juurdepääsu oma saatuse kujundamisele. Kodanikualgatuse universaalne tähtsus ühiskonna kui sotsiaalse koosluse arenguks tuleneb tõigast, et selle vahendusel saab suurendada sotsiaalse kapitali "investeeringuid", sellest kujuneb alus sotsiaalse kapitali kasvule, s.t toetab koostööd, lisab informeeritust ja sotsiaalsete võrgustike kasvu.

Kodanikualgatuse arengu toetamise muudab keerukaks see, et peame hakkama saama mitme muutusega korraga: kõrvuti siirdumisega Lääne tehnoloogilisele standardile toimub süvamurrang ka ühiskonna korralduse sotsiaalsetes põhimõtetes ja elukorralduslikus tehnoloogias. Kõigi nende murrangutega toimetulek omavalitsusliku võrgustiku toe, riiklikult rahastatud koolituse ja tugiõpetuseta pole resotsialiseerimata üksikindiviidi võimuses. Kalapüüdmisele õhutamise, s.t kala asemel õnge andmine pole lahendus, sest küsimus on uute oskuste õppimises, s.t õige õnge õigesti valmistamises. Ujuma õpitakse tõepoolest üksnes vees, selleks vajalike oskuste korralik omandamine ei ole darvinistliku iseõppimisega

võimalik – hind on liiga kõrge. Toimiv kodanikeühiskond ja kolmas sektor on innustav, säästev ja suhteliselt odav õppimis- ning investeerimiskeskond.

Nüüd, kümme aastat pärast iseseisvumist aga on selge, et Eesti vajab kiiret tegutsemist kodanikeühiskonna elavnemise toetamiseks (seda ei saa luua) ka hoopis käegakatsutavamatel ja praktilisematel põhjustel. Ilmne on: midagi olemuslikku on vaja muuta, et pidurdada ühiskonna killunemist ja kodanike desotsialiseerumist, mis ühelt poolt on andnud põhjust kõnelda riigi *võõrandumisest* ja teisalt kasvatanud pikaajalise töötuse ning tõrjutuse kaudu asotsiaalide hulka. Viimaste alla tuleb liigitada laiem grupp inimesi, kui seda tavaliselt tehakse – nimelt kõik need, kelle tsivilisatsiooniline sobimatus, ebakompetentsus on nad asetanud väljapoole aktiivset ühiselu ja muutnud nende taasintegreerimise ühiskonda väga keerukaks.

Kodanikualgatus ja ühiskonna sidusus

Põhjusi, miks Eestis pole kodanikeühiskonda piisavalt tähtsustatud, on mitmeid – nii Eesti kui ka avaramalt globaalse ühiskonna arengujärgus. Kiiresti institutsionaliseerival ühiskonnal on kalduvus rõhutada või näha selle seoseid eelkõige struktuurafunktsionalistlikus võtmes (Coleman 1990, 300–302). Kuid arengu niisugusel ühekülgusel on väga ilmne negatiivne tagasimõju nii Eesti demokraatia kui ka majanduse edenemisele. Ehitatakse ju mitte majandust ja riiki, vaid kogu ühiskonda, ehkki on saanud mantraks korrata fraasi "ühiskonda pole olemas" (laen Margaret Thatcheri hoopis pikemast mõttekäigust, arendatuna Briti väga arenenud ühiskonnas).

Kodanikualgatuse ja –ühiskonna panuse suurenemine kogu maa arengus on "tuleviku Eesti projektis" nähtavasti keskne. Kodanikeühiskonnale omaste ühiseluliste joonte väljakujunemine viiks mitte ainult edasi, vaid teatavas mõttes ka lõpetaks 80. aastate lõpus alanud demokraatlikud reformid, liberaaldemokraatliku turumajandusühiskonna institutsionaalse rajamise. Sõnal "lõpp" oleks selles kontekstis spetsiifiline tähendus "süsteemsuse" mõttes, sest Eesti ühiskond ei saa nähtavasti kunagi valmis. Kuid selles, nagu igas nüüdisaegses ühiskonnas, peavad olema esindatud tõhusad ühiselu isereguleeruvad sidustamise ja tagasisidestamise viisid. Mõjus tagasisidestus, ühiskonna ja indiviidi vastastikune mõju on suur defitsiit meie ja mitte ainult meie ühiskonnas. Kodanikeühiskonna sisu, et ta võiks seda rolli täita, aga vajab veel selgeks rääkimist. Et praegu seostatakse kodanikeühiskonda eelkõige *kolmanda sektoriga*, on suuresti valitseva majandushegemoonilise ühiskondliku mõttelaadi tunnus. Võimalik, et tegemist on stiihilise tähendusnihkega, aga teisalt – jõuline kodanikualgatus töövõtjate huvide kaitsel, looduskaitse, kultuurielu toetamine jne ei vasta õige mitme sotsiaalse grupi erahuvidetele.

Majanduskesksus ilmselt kitsendab kodanikeühiskonna mõtet. Sedalaadi arutlused toetuvad, nagu juba kakskümmend aastat tagasi osutati, "alasotsialiseeritud inimese kontseptsioonile" (*undersocialised concept of man*) (Coleman 1990). Kolmas sektor on ju ikkagi majandusvaldkond, see toodab eelkõige kaupu ja müüb *privaatse*lt tarvitavaid teenuseid. Kolmas sektor on peamiselt materiaalsete vahetusväärtuste tootmise ja vahendamise piirkond. Kodanikeühiskonna alus on kodanik kui sotsialiseeritud ühiskonna- ja eneseteadlik olend. Kodanikeühiskond kui ühismaailma sidustaja ei saa olla sektoriline – sõna ise osutab

eelkõige sotsiaalsuhete ja kodanikevooruste üldisele hüvelisusele. Kodanikeühiskond on modernse ühiskonna peamine suhtlus-, koostöö- ja vahetuskeskkond. Selle sihipärane kujundamine sotsiaalseks investeerimiskeskonnaks on nüüdisaegse sotsiaalse mõtte raskuspunkt.

Nagu igal iseareneval eluvaldkonnal (samuti turul) on ka kodanikeühiskonnal arenev reeglistik, mis kujuneb kahel alusel – ühiselu alusnormidest ja elu loomulikust anarhiast. Kodanikualgatuse laiendamine on tõhusaimaid viise kasutada ära inimeksistentsi olemuslikku loovat vastuolu olemise reeglistatuse ja samal ajal indiviidi eneseteostamise, autonoomia ja vabaduspürgimuste vahel. Eneseteostus võib võtta erineva suuna. Olemuselt on kodanikualgatus nagu iga teine suhe – mäng, mille ühiskond võib ja kohati suudab muuta osaks metamängust. Metamängulise mõõtme suurenemisel peaksid kooperatiivne ja vastastikune tegevusstrateegia hakkama domineerima "safaristrateegiate" ja "võitja võtab kõik" strateegiate üle. Just sedalaadi muutuste esilekutsumine on tähtis kogu ühiskonna arengule. Kodanikeühiskonna arendamine on midagi sarnast soodsa investeerimiskliima loomisega majanduses.

Arenenud kodanikeühiskonda võib majanduse keeles väljendatuna iseloomustada kui pikaajalise tasuvusega stabiilset investeerimiskeskonda. Ka kodanikualgatuses on tagasi saamise ootus loomulik, küsimus on üksnes selles, kuidas investering välja võetakse – selle kujundab avaliku võimu loodud reeglistik. Nagu kõik üld- või avalikku huvi esindavad normid, on kodanikeühiskonna reeglistatus sedalaadi avalik hüve, mis ei teki ainult turu mõjul, nt teenuste müümisest, vaid vajab jõudsaks arenemiseks ka ühiskonna-filosoofilist nägemust ja seda toetavat poliitilist otsust (McLean 1993). Kui on võimalik pidada arukaks investeerimist haridusse ja seda toetavat hariduspoliitikat, siis miks mitte kõnelda kodanikeühiskonna poliitikast?

Nagu halvasti reguleeritud majanduskeskkond, nii toetab ka sotsiaalselt alapidustatud või moraalselt alakapitaliseeritud kooslus vahetusseoseid, kus ülekaalulisest ja petmisest saab valitsev suhtlusstrateegia. Kuid küünilisus, egoism jne pole indiviidide, vaid alakapitaliseeritud ühiskondade eksistentsi peegeldus. Ajalooliselt on ühiskonna ellu panustavate kooperatiivsete metamängude tekkimist toetanud religioonid (moraalse kapitali tõhusamaid akumulereerimise viise), mille üks sekulariseerunud ja sotsiaalse kapitali loomise seisukohalt mitte just esmane vorm on ka filantroopia. Filantroopia on tingimata vajalik osa kodanikualgatusest, kuid see on ainult üks küllaltki kultuurispetsiifiline kihistus teatavat tüüpi kodanikualgatusest. Eesti ühiskonnas pole paraku ei religioonil ega religiooni sekulariseerunud vormidel, nn tsiviilreligioonidel enam kuigi olulist kohta. Seega saab lahendus peituda üksnes või peamiselt indiviidi refleksiivsuse – ühiskonna ja enesemõtestamise kasvus.

Suur osa kodanikualgatusest on motiveeritud eelkõige avalikust huvist parandada elu kvaliteeti – keskkonda – kas turvalisuse, teabelise läbinähtavuse, juurdepääsevuse vms suhtes. See tähendab eelkõige selle toimimise ennustatavuse ja juurdepääsetavuse lisamist. Kord juba rohkem või vähem avalikust huvist tõuget saanud kodanikeühiskonna kasutamise keskseid paradokse on tõik, et selles on raske jäneist sõita. Kodanikeühiskonna voorusi saab

kasutada üksnes ise vändates, neid ei saa ära kasutada ise kaasa loomata ja arendamata, see on hüve, mis tarvitades lisandub. See ei tähenda, et kodanikeühiskonna üksikuid osi ei ähvardaks vahel tõsiselt korporatiivistumine.

Makrotasemelt vaadates on kodanikeühiskonna väljakujunemine otsustav samm riigikeskse ühiskonna lammutamisel omavalitsuslikkuse, osalusdemokraatia ja sotsiaalmajanduse tugevnemise suunas. Mikrotasandil aga tugevdab see ühiskonnaelu muutumist kodanikukesksemaks. Sama oluliselt kui institutsioonid kujundavad teadlikud kodanikud ühiskonna ilmet ja tegelikult annavad sellele tsiviliseeritud (*civilized*) vormi. Paraku ei ole Eestis oluliseks peetud ka kodanikuideoloogiat kui sotsiaalfilosoofia haru.

Põhjamaade teadlaste äsjased uurimused toovad esile tõsiasja, et peale elanikkonna üha sügavama majandusliku polariseerumise postkommunistlike Euroopa riikide hulgas liigub Eesti ühiskond uue poliitilise *suletuse* poole, jagunemise suunas hästiorganiseeritud, hierarhiliselt üksteise peal ja kohal asetsevateks sootsiumideks, kuni riigivõimu usurpeerimiseni nn võrgustikriigi näol (Steen 1998). Eesti ühiskond on rühmadeks jagunenud ka etnilisel põhjal. Mittekodanike vähene integreeritus ühiskonna ellu on küll ajaloolise tagapõhjaga, aga ka kindlakäelise poliitika saavutus, mis pole hinnanud ja on pigem kartnud kodanikeühiskonnas peituvat jõudu.

Nii poliitiline võõrandumine, etnilise kuuluvuse kattumine poliitilise staatusega kui ka desotsialiseerumine osutavad ühiskonna ohtlikule desintegreerumisele – selle üksikute osade iseseisvumisele ühiskonna kui terviku suhtes, kuni suurte raskuste tekitamiseni selle tervikuna toimimises. See pole sotsiaalselt paratamatu või inimeste loomulike annete tohtu erinevuse tagajärg. Ühiskonna desintegreerumisel on suur osa veel hiljuti ainuvõimalikuna tundunud ultraliberaalsel ühiskonnafilosoofial. Inimese substantsiaalne võrdsus samastatakse ontoloogilise võrdsusega – neid olevat üksnes vaja "heita vabadusse". Paraku muutuvad nad üha enam ebavõrdseks, kuni selleni, et moodustavad isesuguseid sotsiaalseid liike. Erinevalt sotsiaalsetest klassidest pole liigid enam üksteisega sümbiootiliselt seotud. Postmodernse filosoofia toel on seda lõhenemist võimalik isegi õigustada – inimesed moodustavadki loomulikke kooskondi, kes elavad vabalt valitud eelistuste kohaselt ja kujundavad koosluste hierarhia. Tegelik vabadusega pole niisugusel kihistumisel enam palju pistmist.

Sotsiaaldarvinistlik ühiskonnafilosoofia on võimalik (Hayekit on põhjendatult käsitletud kui sotsiaaldarvinisti). Selle hind on väga kallis (rahaliselt ja moraalselt) mitte ainult ebatüüpilisele indiviidile, vaid ühiskonnale tervikuna. Sest kui mitte olla sotsiaaldarvinistlikult järjekindel, siis pole inimeste ja probleemide eest pääsu. (Muidugi võib ka arutada malli järgi, et "pole ühiskonda, pole probleemi".) Kuid on ka teistsuguseid filosoofiaid, mis argumenteerivad selle poolt, et "ühiskond on olemas", ja on olemas nii solidaarsus– kui ka kodanikeühikonnana.

Eesti pole otsustanud, kas tema eeskuju on USA või Põhjamaad. Valitsuskoalitsioonis leidub mõlema mudeli retoorilisi eestkõnelejaid. Ajaloolis–kultuuriliselt kuulub Eesti loomulikult nn talupojariikidest välja arenenud Põhjamaade hulka. Alternatiivseiks alusmudeliteks olevates riikides on arusaam kodanikeühikonnast väga erinev, kuid üsna kategooriliselt eitavad ka

USA liberaalsed sotsiaalfilosoofid kodanikeühiskonna ja kolmanda sektori kokkulangevust. Alles viimasel aastakümnel on ka Põhjamaades hakanud laiemalt levima kolmanda sektori arendamise ideoloogia, mis aga ei tähenda loobumist Põhjamaade mudelist. Kodanikeühiskonna arendamise strateegia kasuks otsustades teeb Eesti otsustava valiku oma ühiskonnamudeli kinnistamisel.

Kodanikeühiskond – sotsiaalse kapitali Sampo?

Pole kahtlust, et mitte mingid võtted peale ühiskonna radikaalse avamise *konkurentsiks, osalemiseks, õppimiseks* jne ei suuda murda kihistumist, tekkinud barjääre. Kuid kõik need sotsiaalsete suhete tüübid või alaliigid peavad olema tugevasti toetatud.

Kodanikeühiskonnale avarama integreeriva olemuse avamine liitub selle sotsiaalse sisu avamisega *sotsiaalse kapitali* vahendusel.

Poliitiliste reformide põhisuunitlust saab küllalt hästi iseloomustada popperliku avatud ühiskonna kontseptsiooni vahendusel. See lähenemine muretseb eelkõige ühiskonna institutsionaliseerimise, selle formaliseeritud struktuuride hea korraldatuse pärast ja hoiatab kollektiviseerimise eest. Kuid kollektiiv ja kollektiviseerumine on mõjusate sotsiaalsete omaduste kandjad. Edukail institutsioonidel peab olema ka kollektiivi pehmeid omadusi (Putnam 1993). Eesti arenguraskused osutavad, et ühiskonna avatuse teine külg on selle institutsioonideväline taasintegreerimine, mis on lahutamatu kodanik–inimlikustamisest, selle sotsiaalsest mõõtmest. Nimelt ei saa ühiskonda integreerida teisiti kui koostöös, ühistegevuse kaudu, mida ei looda, vaid mis tekib ise. Osalemine, nagu demokraatia laiemalt, ei ole seega ainult küsimus formaalses vabaduses – see on tegelike võimaluste probleem, küsimus nendest sotsiaalsetest võimalustest, mida indiviid saab tegelikult kasutada ja loob oma huvide väljendamiseks ning eesmärkide saavutamiseks.

Sotsiaalse kapitali idee pärineb majandusteadlastelt, kes püüdsid mõista, kuidas saab võimalikuks väliselt halastamatul konkurentsil põhinev koostöö ja miks mõned samades formaal–õiguslikes tingimustes tegutsevad inimesed ja institutsioonid on teistest edukamad, nende tegutsemine parem. Sotsiaalse kapitalina hakati käsitlema niisuguseid sotsiaalseid suhteid, mis andsid indiviidile teatava autonoomia ja võimaldavad tal teostada oma eesmärged sõltumata tema struktuurselt–institutsionaalselt määratletud kohast ühiskonnas. Sotsiaalse kapitalita ei toimi ükski ühiskond.

Sotsiaalset kapitali kui käegakatsutavat asja muidugi ei eksisteeri. See on teoreetiline konstrukt (nagu kõik ühiskonnateoreetilised kontseptid) sotsiaalsete suhete laadi, nende kvaliteedi iseloomustamiseks. Ja just sotsiaalse kapitali kontseptsioon annab mõõdupuu kõrvutamaks eri ühiskondi, mis majanduslikus ja poliitilises terminoloogias (turu– ja plaanimajandus, despootia ja demokraatia) pole ühismõõtmes hästi võrreldavad (despootia on demokraatia vähesus?).

Eesti probleem pole sotsiaalse kapitali üldisem puudumine. Ühiskond ju toimib, kuid tihtipeale väljaspool institutsioone ja nende kõrval või koguni nende vastu. Missugust sotsiaalset kapitali toodetakse, sõltub eelkõige usaldusest teatud tüüpi suhete kui edustrateegia eelduste suhtes. Muidugi on olemas nõukogudeaegsed harjumused või

mõtteviis. Kuid inimesed pole enamasti mitte loomult halvad, vaid lihtsalt praktilised. Küsimus on selles, millist käitumisstrateegiat inimesel on võimalik valida ja tulus eelistada. Ametnike korrupsioon, institutsioonide mitteusaldamine jne pole üksnes inimeste omaduste, vaid nende institutsioonide omaduste probleem. Paternaalsed ja klientsuhted toimivad modernsete, institutsionaliseeritute kõrval nii kaua, kui neile pole alternatiivi ja nende edukuses pole ka põhjust kahelda. Nähtust, mis ühiskonda koos hoiab, vana struktuuri konserveerib ja uute käitumismudelite tekkimist pidurdab, saabki iseloomustada sotsiaalse kapitaliga seonduvate ideede vahendusel.

Richard Rose eristab eelmodernset, modernset, postmodernset ja antimodernset sotsiaalset kapitali. Eelmodernsed ja antimodernsed sotsiaalse kapitali vormid kui sotsiaalse kontrolli, karjääri ja individuaalse toimetuleku strateegia vahendid olid kaalukad suletud nn riigisotsialistlikus ühiskonnas ja teisenduvad postsotsialistlikus ühiskonnas (Rose 1999a). Modernse ühiskonna tekkimiseks peab pääsema domineerima niisugune sotsiaalne kapital, mis toetab avalikku institutsionaalset korraldust. Kapitalide ja ühiskonna ühitamatus on ajuti paratamatu, kuid lõpeb tavaliselt ühe ümberkujundamisega teise poolt. Täna Eestis on oluline kapitalide ja institutsioonide erinevus. Selle vastuolu ületamise eeldus on selgem arusaam ühiskondlike suhete loomusest ja avalik toetus niisuguste sotsiaalsete suhete tekkimisele, kuhu ka inimesed võiksid investeerida. Nad võivad ju nt tagada oma edu, tulevikku investeerida nii varjatud käendusringe toetades kui ka avalikke ühendusi edendades. Avatud ühiskonnas on neil valida, kas toetuda vanale kapitalile või ühinedes taotleda ebaõiglase elukorralduse muutmist. Riigi ülesanne on teadlik poliitiline toetus privaatsete, ühiskonna suletust toetavate kapitali vormide ületamisele ja modernse sotsiaalse kapitali kui eelkõige avaliku hüve tekitamine. See on peamine viis kodanikulise käitumise tekkimiseks.

Sotsiaalse kapitaliga seotud ideede rakendamine võimaldab keskenduda indiviidi eneseteostuse ja ühiskonna sotsiaalse (on võimalik ka antisotsiaalne) (enese)organiseerimise erinevatele tahkudele. Liberaalse ja suhtlemisalt vaatenurga asjatultki terav vastandumine indiviidi vabaduse ja võimaluste kõrvutamisel pehmendub sotsiaalse kapitaliga liituva ideestiku kontekstis. Pierre Bourdieu, James Colemani ja Robert Putnami üsnagi erinevaid arusaamu sotsiaalse kapitali vormidest ja laadist ning nende võimalusi on Eestis praegu loomulikum käsitleda üksteist ühiskonnaelu paremal mõistmisel täiendavate kui konkureerivatena. Pierre Bourdieu, James Coleman ja Robert Putnam esindavad lähenemisviise, mis laiendasid oluliselt meie arusaamu ühiskonna ja indiviidi vastastikustest seostest, sellest, millisel määral kedagi võib ikkagi pidada oma õnne sepaks, miks kala asemel õnge ulatamise retoorika võib jääda enamasti üksnes vastutuse enda kaelast ära lükkamiseks ja kuidas demokraatia erinevad vormid peaksid üksteist täiendama.

Pierre Bourdieu lähenemine on oluline, sest toetub Euroopa ajalooliste ühiskondade kogemusele sellest, et vägagi pikk, juba mitu sajandit poliitilist demokraatiat ja kodanlike vabaduste ühiskonda taastoodab ja isegi laiendab sotsiaalseid ning grupilisi lõhesid (traditsiooniline eliit hoiab vankumatult oma kohta tipus). Eestiski on mõttekas arvestada Bourdieu uurimustega, mis muudavad küsitavaks atomistliku taustaga lausliberalistliku ideoloogia, mille kohaselt formaalne üheõiguslus ja poliitiliste vabaduste kindlustamine on

küllaldane tingimus, et tekiks avatud ühiskond, et inimeste elužansid võrdsustuksid, s.t et igaühele on juba sünniga antud õng. Bourdieu osutab, et sotsiaalse päritoluga kaasa antud erinevad kapitalid taastoodavad elukaarel raskesti ületatavat ebavõrdsust. Nimelt on niisugused kapitalid nagu majanduslik kapital, hariduskapital, sümboolne kapital jne omavahel väga tihedasti seotud, üks kapitali liik on muundatav teiseks, aga mitte alati ühesuguse eduga ja kõigis suundades. Nii on majanduskapital konverteeritav hariduskapitaliks, mis omakorda kasutab sümboolset ja kujundab sotsiaalse kapitali. Mitte just sama eduga ei saa teisendada kultuurilist kapitali. Ajaloolised, päritud (perekondlik-sugukondlikud) võrgustikud moodustavad väljaspool asujale suletud, võimsaid sotsiaalseid võrgustikke. Seega sünniga omandatud sotsiaalne kapital kui tagavara võib kõikide teiste sotsiaalsete kapitalidega võrreldes osutada ühiskonnaliikmete ebavõrdsust taastootvaks ülivõimsaks jõuks (Bourdieu 1986). Teiste sõnadega – formaalne võrdsus ei suuda kuidagi ületada pärimuslikku ebavõrdsust. Kuid probleem pole ainult see, et ühiskond jääb suletuks, vaid ka see, et tohtu hulk selles leiduvat inimkapitali läheb ühiskonnale kaotsi.

Majanduselu korralduse küsimustest lähtunud James Coleman vaatab ühiskonnale indiviidi silmade läbi ja sellega rõhutab sotsiaalsete võrgustike erilist tähtsust ühiskonna avamisel. Võrgustikud saavad etendada olulist rolli juhul, kui need (1) rajanevad nii tugevatel individidevahelistel seostel, et suudavad toetada kohustuste, ootuste ja vastastikuse suhtlemise arengut, (2) toodavad teavet ning (3) on seotud normide ja tõhusate sanktsioonidega. Sotsiaalne kapital kui spetsiifiline võimalus kasvab koos kodanikeühenduste külluse ja ühiskonna tsiviliseerituse tasemega. (Coleman 1988). Coleman ja tema uurimissuuna arendajad rõhutavad (Nan Lin 1999; Granovetter 1973) just sotsiaalse kapitali niisuguseid külgi nagu usaldus ja võrgustikud ning võrgustike erilaadseid hargnemisi.

Kodanikeühiskond soodustab koostööd ja koos sellega toodab usaldust. Demokraatlikud võrgustikud seonduvad eelkõige kodanikeühendustega, mis kujutavad endast üldisemalt kättesaadavat sotsiaalse jõu allikat. Võrgustikke luuakse mitmetel kaalutlustel, kuid demokraatlikele normidele rajatuna kujutavad need endast ühishüvet (Flora 1998). Ühishüvelised ühendused on avalikud, vabatahtlikud ja demokraatlikult juhitud. Ka siis, kui ühendus on loodud egoistlikel kaalutlustel, s.t üksikindiviidi sotsiaalse liikumisvabaduse ja edu suurendamiseks, antakse sedakaudu ühiskonna käsutusse kõigile soovijatele avatud võimalus (nagu nt ühendus, mille liikmeks saavad vabalt astuda kõik huvilised). Sedakaudu seonduv sotsiaalse kapitali areng eelkõige kodanikeühiskonna arenguga, aga laiemalt selle kättesaadavuse mõttes avaliku sotsiaalse maailmaga.

James Colemani ideed on olnud kasulikud ka postkommunistlike ühiskondade eduka teisenemise uurimisel. Richard Rose'i postkommunistliku Venemaa eluolule keskendunud uuringud võimaldavad näidata, kuidas eelmodernne, antimodernne ja modernne sotsiaalne kapital soodustavad põhimõtteliselt erinevalt organiseeritud ühiskonna ja ühiselutüüpide arengut. Sotsiaalse kapitali kui *üldiselt kättesaadava hüveulatus* sotsiaalses lõimestikus on mõõdupuu otsustamisel ühiskonna tegeliku avatuse ja demokraatlikkuse, selle modernsuse üle (Rose 1999a; Rose 1999b).

Muidugi – kodanikeühiskonna areng on stiihiline, seega ei saa sotsiaalne kapital kasvada ja hargneda kogu ühiskonnas ühtlaselt ja korraga. Kodanikualgatuslike organisatsioonide arengus toimib tugevama käe reegel. Hästi organiseeritud ühendus suurendab esialgu selle eestvedajate eeliseid ja sulgeb välja, vähendab mitteorganiseerunute võimalusi. Seega tekib küsimus, kas kodanikualgatuslikkus vajab peale seaduste raamistiku veel organisatsioonilist reguleerimist ja tuge. Kas mingit liiki ühenduste tekkimist ei pea lausa soodustama?

Robert Putnami ja tema mõttekaaslaste, aga ka oponentide neotocquevillanlik ideestik on erakordselt oluline just praeguses mõttevahetuses Eesti kodanikeühiskonna tuleviku üle. Neotocquevillanli huvitab mitte niivõrd indiviidi elu edu, kuivõrd ühenduste roll ühiskonna tsiviliseerimisel (*civic culture*), s.t selles elu inimväärseks muutmisel. Usaldus on sotsiaalse kapitali keskne kujundaja. Usalduse kasvul on kaks allikat – vastastikune normikujundus ja kodanikualgatuslikud, avalik-huvilised (*civic*) võrgustikud.

Putnami probleem: kas ja kuidas mõjutab ühiskonna kui sotsiaalse maailma kvaliteeti see, kui erinevate kodanikualgatuslike ühenduste osa ja esindatus sotsiaalses elu muutub? Mis juhtub ühiskonnaga siis, kui üht tüüpi ühendused (nt teenuse müüjate ühendused) tõrjuvad välja teised (vabatahtlikud) ja mõned ühenduste tüübid (nagu kodanike õiguste kaitselised) lakkavad üldse olemast. See on juba küsimus mitte niivõrd ühenduste erinevast modernsuse tasemest, kuivõrd modernsuse enda teisenemisest ja selle mõjust kultuurile. Kodanikeühiskonnas tekib väga erinevaid ühendusi, kuid mitte kõigi nende roll sotsiaalse kapitali loomisel pole sama (Stolle, Rochon 1998).

Kodanikualgatuslike ühenduste ebaühtlase maailma elutegevuste repertuaar moodustab ansambli (roheliste meeleavaldusest kuni teenuste müümiseni). Seega seovad kodanikeühendused erinevate eesmärkide, väärtuste, organisatsioonikultuuriga inimesi. Järelikult toodavad ühendused üsnagi erinevat sotsiaalset kapitali. Kolmandaks sektoriks nimetatud majandusliku tegevuse haru liitub servapidi kodanikeühiskonda eelkõige kui majandustegevuse üsna personaliseeritud ja suuresti peamiste rühmade vahendusel toimiv ühistegevuse vorm. Kolmas sektor erineb kodanikeühiskonnast kui majandustegevuse vorm (*social economy*), kuid sarnaneb sellega kui ühistegevuse viis. Kolmanda sektori majandusvõrgustikus toimuv kaupade/teenuste vahetamise oluline lisaväärtus, vahel soovimatultki loodav lisatoode on *usaldus ja respekt*. Kodanikualgatusliku, rohujuurelise ühiskonnaelulise nähtusena toetab kolmas sektor inimeste koostööd, ka siis, kui sellest saab nt teenuste müümise vormis elatise hankimise viis. Sedalaadi suhetes taanduvad kodanikeühiskonna sellised olulised jooned nagu usaldus ja vastastikulisus selgelt majanduslikku laadi kasumit tootva vahetuse ees.

Kodanikeühiskonnal on loomulikult palju esinemisviise, kus on oluline koht ka erahuvil, kuid selle ühe vormi kodanikeühiskonna üldnimeks muutmine viib kõrvale kodanikualgatus mõttest. Kodanikeühiskond on avatud ühiskond, kus individid suudab tänu võimalusele lülituda võrgustikku märgatavalt suurendada oma võimalusi. Kodanikeühiskond on eelkõige avalik hüve, seda liiki hüve, mis on põhimõtteliselt kõigile juurdepääsetav, jagamatu ja erastamatu.

Usaldus, koostöövalmidus jne kui ühiskondliku mentaliteedi mõõdupuud viitavad kodanikualgatuse tähtsusele ühiselu turvamisel, nii nagu see avaldub *tsiviilkultuur*kaudu (Sandefur, Laumann 1998). Selge see, et kolmanda sektori teenuseid pakkuvad ühendused kujundavad hoopis teiselaadseid käitumismalle ja sotsiaalseid suhteid kui nt rohelised, inimõiguste kaitsele ja looduse säilitamisele ning globaliseeruva röövmajanduse peatamisele keskendunud ühendused. Seega ei piisa ühenduste formaalsest arvust ja liikmeskonnast ühiskonna käsutuses oleva sotsiaalse kapitali hulga ja kvaliteedi iseloomustamiseks. Igas ühiskonnas taastoodetakse ilmselt väga mitmesuguseid sotsiaalsete kapitalide valimikke, komplekte, mis sobivad edukaks tegevuseks eri valdkondades. Ühiskonnal on nähtavasti mõistlik poliitilise eesmärgina toetada kodanikeühiskonda kui võimalikult mitmekesist kooslust (ametiühingutest kuni laulukoorideni), mis on kultuuri toetuspunkt.

Eesti kodanikeühiskonna kujunev ilme on seega suuresti ühiskonna toetuspunktiks olevate sotsiaalfilosoofiate ja poliitilise tahte probleem. Bourdieu, Coleman ja Putnam esiletoodust kodanikualgatuse ja sotsiaalse kapitali seostes nähtub, et Eestis praegu kohati domineeriv kodanikeühiskonna ideoloogia ei arvesta neid ülesandeid, milles on nähtud kodanikualgatuse peamist panust.

Kodanikualgatuse võimalustest Eestis sotsiaalse kapitali valguses

Möödunud aasta sügistelvel intervjuumeetodiga kogutud andmestik andis olulist uut teavet kodanikeühiskonna olukorra kohta Eestis. Ühelt poolt täienes pilt institutsioonide ja ühenduste võrgustike laadist ning ulatusest. Nende probleemide tõsidus (kõrvutatud statistikalise optimismiga) aimus juba eelmisest uurimisest (Lagerspetz, Ruutsoo, Rikman 2000). Intervjuud andsid sissevaate Eesti kodanikeühiskonda kvalitatiivselt uue teabena selle käsutuses oleva *sotsiaalse kapitali* jaotumise ja kättesaadavuse kohta. Sotsiaalse kapitali problemaatika tähtsustub eriliselt paljude muude võimaluste – füüsiliste ja institutsionaalsete kapitalide vähesuse või koguni puudumise kontekstis. Kogutud andmestiku täielikum analüüs seisab ees. Siiski on selgumas üldisem pilt *sotsiaalsest kapitalist*, ühiskonna mitteinstitutionaliseeritud sidustusest nii võrgustike tõhususe kui ka usalduse mõõtmes.

Sotsiaalsed, keelelised ja teabelised vahed ühiskonna eri sektorite vahel on suured. See mõjutab oluliselt usalduslikkuse kasvu. Suuresti juhukogemusele, eelhoiakutele, senise arengu tasakaalustamatusele jne rajanevad ühiskonna kesksete sektorite (äri-, avaliku ja kodanikeühiskonnalise tegevusvaldkonna) kontaktid taastoodavad doonorikeskseid ja üliluslikke suhteid ning piiravad kodanikualgatuse iseseisvust. Kodanikualgatus pole teiste eluvaldkondade suhtes veel kindlasti jõudnud partneri rolli.

Kodanikualgatustest rääkimise keel on allpool poliitilise otsustamise (parlamendi) tasandil valdavalt kolmanda sektori keskne. Kodanikeühiskonnast kõneldes kasutavad ühiskonna eri sektorite esindajad sageli raskesti haakuvat ja dialoogi mitte toetavaid arutlusi võimust ning kahtlustest. Mitme kõrgametniku ja ka ärisektori esindaja arvates jaguneb ühiskond kodanikualgatusest rääkides nii, et kolmas sektor esindab luusereid. Nii nõukogude tüüpi kollektivismi kui ka Põhjamaade heaoluühiskondade kodanikeühiskonnamudelit kritiseeriv

retoorika pidurdab modernsele euroopalikule ühiskonnale loomulike sotsiaalse solidaarsuse ja osalemise ideede tegelikku omaksvõtmist.

Samas peaaegu puuduvad intervjueeritute vastustes arenenud kodanikeühiskonnaga maade sotsiaalse majanduse (*social economy*) seostega haakuvad arutlused sektorite koostöövõimalustest, tööjaotusest ja kolmandast sektorist kui võimalikust majanduskonkurendist. Teenuste pakkumise piirkonna ümberjagamisel üsna keskne mittetulundusliku ja tulundusliku sektori vahekorda ja suhteid kujundav problemaatika on Eestis veel tagaplaanil.

Kohalike omavalitsuste ja kodanikualgatuslike ühenduste nägemus sellest, mis võiks olla ühishuvide piirkond, on juba mitmeti diferentseeritum. Ehkki nende esindajate arvamusalaldustes on palju normatiivset retoorikat, on üldisema poliitika ja ideoloogia tasandil tekkimas kujutus ühisest tegevuskeskkonnast, mille omadusi soovitakse koos parandada. See puudutab nii võrgustikke kui ka usaldust. Omavalitsuste poolt vaadatuna on usalduse küsimus üsna oluline – nõustatakse paratamatusega, et ebaausaid inimesi (fonditühjendajaid, puuke) on küllalt palju. Leiab kinnitust kodanikualgatuse paradoks: kodanikeühiskond tarbib juba loodud sotsiaalset kapitali, kuid areneb sedavõrd, kuivõrd on võimeline seda ka ise tootma – lisama uusi võrgustikke ja kasvatama usaldust. Just selles suhtes ollakse jõutud murdepunkti. Reformid võivad olemasolevat kapitali ka vähendada. (Nt siis, kui omavalitsustest kui teenuse tellijatest kujuneb oma töötajatest kolmandat sektorit etendav käepikendus.)

Selle ohu pehmemdamine sõltub sotsiaalsest kapitalist, mida loovad ühiskonna läbinähtavust suurendavad, majanduslike võimaluste kasutamist reguleerivad, sotsiaalselt olulist teavet vahendavad jms avaliku huvi esindused, katusorganisatsioonid jt. Paraku on ka teateid katsetest siduda kodanikualgatust poliitilise võimuga – allutada üldhuvilisi kodanikeühendusi parteilisele huvile. Poliitilisel ülemvõimul on ajalooliselt olnud tähtis roll kodanikualgatuse sotsialiseerimisel. Kuid katusasutuste jõule rajanev korporatiivne hegemoonia on vastuolus kodanikeühiskonna avatuse taotlusega ja tähendaks tegelikult kodanikeühiskonna idee tõsist diskrediteerimist. Seega kõrvuti teenuste müüki toetava kolmanda sektori edendamisega on eriti oluline nende ühenduste toetamine, mis keskenduvad ühishuvide kaitsmisele, ühiskonna läbinähtavuse suurendamisele. Nõrkadele sotsiaalsetele eeldustele (nõrk kodanikumoraal, mittetäielik seadustik jne) toetuv ja tugevate korporatiivsete sidemetega omavalitsusreform ei suurenda sotsiaalset kapitali. Reformi tulemus võib olla *usaldamatuse kasv*, premodernsete klientsuhete kasv ehk moderne sotsiaalse kapitali endeemiline vähenemine.

Kodanikualgatuslikud ühendused, teenuste pakkujad ja omavalitsusesindajad kogevad seejuures tekkivat sotsiaalse kapitali hõredust erinevatel viisidel. Teabelise võrgustiku arendamisega seonduv on esikohal omavalitsuste, aga ka ühenduste ja nende katusorganisatsioonide vaatenurgast. Kodanikualgatuslikud ühendused seisavad silmitsi usalduse küsimusega. Mida lähemal rohujuure tasandile, seda paremini toimib ühenduste ja inimeste endi vastastikune ekspertiis. Edasine uurimistöö peaks aitama diferentseerida

usalduse/usaldamatuse eri tasandeid ja allikaid – informeerimatus, negatiivsed kogemused, hoiakud jne – ja koos sellega kavandama nende ületamise viise.

Poliitikute hulgas valitsev üldisem konsensus kodanikualgatuse osatähtsuse suurendamise vajadusest kogu ühiskonnas põimub üsna realistliku pildiga ja vägagi kriitilise suhtumisega selle tegelikesse väljavaadetes lähiajal. Erinevalt riigiametnikest, kes tihti täidavad poliitilist otsust kui tööülesannet, tajuvad nad paremini ühiskonna kui terviku arenguvajadusi. Samas on nende endi sotsiaalne kapital hoopis rohkem kui ametnikel juba selgelt seotud poliitilise võimu sotsiaalse kapitaliga. Teiste sõnadega: erinevad nägemused kodanikeühiskonnast hakkavad saama poliitilist esindust. Samas peegeldavad nad eri ühiskonnakihtide ebavõrdsust oma huvide kaitsmisel.

Kokkuvõtteid

Meie uurimused kinnitavad, et Eesti kodanikeühiskonna arendamisel ja selle probleemide mõistmisel on oluline roll sotsiaalse kapitaliga seonduval. Kolmanda sektori arendamine pole ainult selle täiendamine, vaid on tõsine väljakutse kodanikualgatusele. Üha keerulisemaks muutuv koostöövõrgustik suurendab märgatavalt nõudlust usalduse ja demokraatia järele. Seda saab leevendada eelkõige kodanikualgatuse niisuguste valdkondade kaudu, mis toetavad kodanike vooruste ja ühiseluliste väärtuste kaitset ning arendamist.

Kolmanda sektori roll üldise kodanikukultuuri, "tsiviilkultuuri arengus" on küsimuse sedalaadi püstitus, mis ei mahu veel uurimuslikult hõlmatavasse probleemikäsitusse. Nägemus kodanikeühiskonnast kui usalduse ja koostöö genereerijast vajab arendamist. Kolmas sektor ei ole ainult elukorralduslike ja majandusküsimuste lahendamise viis, vaid ühiselu norme, tavasid, väärtusi jne tõhusalt mõjutav keskkond. Uurimused kinnitavad, et ühiskonna sotsiaalse kapitali kui ühishüve kasvu üks kindel tingimus on selle läbipaistvuse suurendamine (info kättesaadavus, avaliku võistluslikkuse kindlustamine), aga ka ühishüvelist tegevust soosivate struktuuride tekke toetamine (nt avalike fondide toetamine jms kaudu). Kui kolmanda sektori arendamisega ei kaasne kodanikeühiskonna arengut selle laiemas tähenduses, võib kolmanda sektori demokraatiat toetav areng osutuda ajutiseks ja lühiaegseks, sest sotsiaalse kapitali vähenedes kujunevad hõredad võrgustikud kergesti korrupsiooni ja käenduse võrgustikeks. Kolmas sektor väärtustab premodernseid – mitteformaalseid, perekondlikke, paikkondlikke jne – suhteid, püüdes neid samas tsiviliseerida (reeglitada), avada ja siduda nad kodanikukultuuriga. Kolmanda sektori arendamise risk on selles, et mitte küllalt modernses keskkonnas võib see hakata suurendama premodernsete sotsiaalsete kapitalide osatähtsust.

Samas on kolmas sektor kodanikualgatuse struktuuris asendamatu jõud ühiskonna vaimse kliima parandamisel, usalduse kasvamisel, kogemuste omandamisel koostööks ning ühiskondlikuks dialoogiks sel viisil, et see suurendaks ühiskonna kui terviku käsutuses olevat tsiviliseeritust ehk summaarset sotsiaalset kapitali.

Kasutatud kirjandus

Arblaster, A. (1996). Liberalism After Communism. – James Meadowcroft, *The Liberal Political Tradition. Contemporary Reappraisals*. Edgar Elgar, Cheltenham UK – Brookfield US, 159–176.

Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. – John G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.

Coleman, S. J. (1988). Social Capital and Creation of Human Capital. – *American Journal of Sociology*, Vol 94, Supplement, 95–120.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts and London England.

Flora, L. J. (1998). Social Capital and Communities of Place. – *Rural Sociology*, Vol 64, No1/64:1, 485–506.

Granowetter, M. (1973). The Strength of the Weak Ties. – *American Journal of Sociology*, Vol 78, No 6, 1360–1361.

Lagerspetz, M., Ruutsoo, R., Rikmann, E. (2000). Olemisest osalemiseni? Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused. – *Akadeemia*, nr 2 (131), 269–299

McLean, I. (1993). *Public Choice*. In Introduction. Balckwell: Oxford UK, Cambridge, USA.

Nan Lin (1999). Building Theory of Social Capital. – *Connection*, Vol 22. 1, 29–51.

Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NY: Princeton University Press.

Rose, R. (1999a). Modern, Premodern and Antimodern Social Capital in Russia. – *Studies in Public Policy*. University of Strathclyde: Glasgow, No 324.

Rose, R. (1999b). What does the Social Capital Add to individual Welfare? An Empirical Analyses of Russia, *Studies in Public Policy*, University of Strathclyde: Glasgow, No 318.

Sandefur, R. L., Laumann, O. E. (1998). A Paradigm for Social Capital. – *Rationality and Society*, Vol 10, No 4/10:4, 481–501.

Steen, A. (1998). *Between Past and Future: Elités, Democracy and the State in Post-Communist Countries. A Comparison of Estonia, Latvia and Lithuania*. Ashgate: Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sidney.

Stolle, D., Rochon, R. Th. (1998). Are All Associations Alike? – *American Behavioral Scientist*, Vol. 40, No 5, 46–65.